

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası

Âlimler, Müesseseler
ve Fikrî Eserler
XVII. Yüzyıl

Zeytinburnu Belediyesi Kùltür Yayınları
Kitap No: 44

Yayın Koordinatörü
Erdem Zekeriya İskenderođlu
Veli Koç

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a
Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası
(Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl

Editörler
Hidayet Aydar
Ali Fikri Yavuz

ISBN 978-975-2485-07-5
TC Kùltür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 20640

1. Baskı
İstanbul, Kasım 2017

Kitap Tasarım **Salih Pulcu**
Tasarım Uygulama **Fatma Efe**

Baskı-Cilt **Seçil Ofset Matbaacılık**
Yüzyıl Mh. Matbaacılar Sitesi 4. Cadde No: 77
Bağcılar İstanbul
Sertifika No: 12068

444 1984

www.zeytinburnu.istanbul

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası

Âlimler, Müesseseler
ve Fikrî Eserler
XVII. Yüzyıl

SEMPOZYUM TEBLİĞLERİ

İÇİNDEKİLER

KİTABİYAT

Erol Özvar

Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği **17**

Berat Açıl

On Yedinci Yüzyıl İstanbul'unda Âlim ve Kitap İlişkisi: Cârullah Efendi Örneği **45**

TEFSİR

Hidayet Aydar

17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış **59**

Şükrü Maden

Osmanlı 17. Yüzyılında Sûfî Müfessir Abdülhay Celvetî ve Fetih Sûresi Tefsiri **207**

Recep Arpa

Osmanlı Halkının 'Muteber' Kitapları: *Tibyân Tefsiri* Örneği **241**

HADİS

Kadir Ayaz

Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetlerinin Osmanlı Hadis Çalışmalarına Yansımaları (İcâzet ve Kütüphane) **307**

Mustafa Celil Altuntaş

Süyûtî'nin *el-Câmi'u's-Sağîr*'inin Osmanlı Hadis Eğitimindeki Yeri **341**

Gülsüm Korkmazer

Kadıızâdeliler-Sivâsiler Çatışmasının Hadis Şerhlerindeki Tezahürleri (*Bidâatü'l-Vâizîn ve Mecâlisü'l-Ebrâr*) **367**

FIKİH

Kaşif Hamdi Okur

17. Yüzyıl Osmanlı Fıkıhçılarının Nevazile Yönelik Fikhî Argümantasyonu (Mehmed Fikhî el-Aynî ve *Risâletü'd-Duhân ve'l-Kahve* Örneği) **381**

Süleyman Kaya

17. Yüzyılın Büyük Şeyhülislâmı Zekeriyazâde Yahya Efendi'nin İlmî Kişiliği ve Osmanlı Hukukuna Bazı Katkıları **395**

TASAVVUF VE MEZHEPLER TARİHİ

İbrahim Baz

Dinde Tasfiyeci Zihniyetin 17. Yüzyıldaki Temsilcisi: Kadızâdeliler 413

Mehmet Kalaycı

Birgivî Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları:
Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulema 431

Yılmaz Şentürk

17. Yüzyıl Tasavvuf Şiirinde Vahdet/Tevhid:
Hüdâyî, Mısırî ve Abdülahad-ı Nûrî Örneği 457

MANTIK VE FELSEFE

Harun Kuşlu

Kara Halil'in *Fenârî Haşiyesi*'nde Formel Mantık Konularının Ele Alınışı 479

Kübra Şenel

Siyâlkûtî'nin Zihnî Varlık Tasavvuru 493

DİNLER TARİHİ

İrfan İnce, Fuat Aydın

Bir 17. Yüzyıl İhtida Anlatısı: Bir Atinalı Mühtedî, Bir Osmanlı Kadısı 507

Elif Tokay

17. Yüzyıl Hıristiyan Arap-Süryani Literatürüne Bir Bakış: Konular ve Tartışmalar 579

17. Yüzyıl Tasavvuf Şiirinde

Vahdet/Tevhid: Hüdâyî, Mısrî ve

Abdülahad-ı Nûrî Örneği

Yılmaz Şentürk

Doktor adayı, İstanbul Üniversitesi SBE

Giriş

17. yüzyıl; Osmanlı Devleti'nin iktisadî, içtimaî, siyasî birçok açıdan eski gücünü yitirmeye başladığı, 16. yüzyılın ihtişamlı, zengin hayat hatırasının hafızalarda canlılığını henüz yitirmediği, aydınların gidişata yön vermek maksadıyla çözüm arayışına girdiği bir yüzyıldır.

Siyaseten çalkantılı olmakla birlikte fikir tartışmaları bakımından canlı bir dönem olan 17. yüzyıl, dinî eserlerde sayıca bereketli bir dönem olmasının yanı sıra Kadızâdelilerle Sivâsiler arasında cereyan eden, çapı ve etkisi git-tikçe derinleşen bir tartışmaya da sahne olmuştur.

Kendilerini İmam Birgivî (ö. 1573)'nin takipçileri olarak konumlandıran Kadızâdelilerden Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1635) ile Halvetî şeyhi Abdülmeccid Sivâsî (ö. 1639) arasında önce fikrî seviyede başlayan tartışmalar, sosyal ve dinî hayatı etkilemesinin yanında devletin ana kurumlarını da etkisi altına alacak gelişmelere zemin hazırlamıştır.

Fikrî düzlemde başlayan bu hareket ilerleyen safhalarında Kadızâdelilerin tarikat ehline ve devlete karşı tavırlarıyla nitelik değiştirmiştir. (Çavuşoğlu, 101)

Cami minberlerinde hararetini yükselten tartışma, padişah huzuruna kadar taşmış ve nihayetinde sokağa inmiş ve sonunda halkın bir kısmı da tartışmanın tarafı olmuştur. Öte yandan üst düzey bürokrasi ve ilmiye mensupları da bu tartışmada meşreplerince tutum almışlardır.

Tartışma, kendi devrinde birden ortaya çıkmış nevezuhur bir mesele değil-

dir. 16. yüzyılın şeyhülİslâmlarının sergiledikleri tavırların da 17. yüzyıldaki bu tartışmanın ortaya çıkmasında payı vardır. Şeyhülİslâm İbni Kemal (ö. 1534)'in İbni Arabî'yi müdafaa mahiyetinde kaleme aldığı fetva İbni Arabî'ye ve düşüncelerine karşı bir direncin bir önceki yüzyılda da var olduğunu göstermesi bakımından bir veri olarak göz önündedir.

İbni Kemal'in bu teşebbüsüne karşın Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi (ö. 1547) İbni Arabî ve onunla birlikte Mevlana gibi İslâm tasavvufunun ileri gelenlerini aşırı şekilde tenkit etmiştir. (İpşirli, 349) Kaynaklara göre onun bu tutumu, ona Osmanlının azledilen ilk şeyhülİslâmı unvanını kazandıracaktır.

Bundan başka İbni Kemal'den sadece 9 yıl sonra şeyhülİslâmlık makamını deruhte etmeye başlayan Kanunî devrinin şeyhülİslâmı Ebussuud Efendi (ö. 1574)'nin fetvası tartışmanın bir kuluçka evresi geçirdiğini göstermektedir. Ebussuud Efendi kendisine yöneltilen "...Cennet cennet dedikleri / Bir ev ile birkaç huri / İsteyene ver sen anı / Bana seni gerek seni" diyerek göğüslerini döven ve tuhaf hareketler eden kişiye ne lazım gelir? Sualine, bunun açık bir küfür olduğunu söylemiş ve bu cürmü işleyenlerin katlinin mubah olduğu yönünde fetva vermiştir." (Kara, 69)

Dönemin tartışma konuları Katip Çelebi'nin *Mizânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-E-hakk* adlı eserinden takip edilebilir: Hz. Peygamber'in anne ve babasının imanı meselesi, kabir ziyareti, Firavun'un imanı, sema, devran, raks, tütün, kahve, afyon... (Katip Çelebi, 2008)

Tartışma konularından bir diğeri de vahdet-i vücud düşüncesinin kendisine atfedildiği İbni Arabî ve fikirleridir. Onun tekfir edilip edilmeyeceği (İbn Teymiyye'den sonra) tekrar tartışmaya açılmış ve Kadızâdeliler, İbni Arabî'nin "eş-Şeyhül-ekber" (en büyük şeyh) şeklindeki meşhur lakabını "eş-Şeyhül-ekfer"e (en kâfir şeyh) çevirerek onu tekfir eden İbn Teymiyye'nin (Kılıç, 234) görüşlerini benimsemişlerdir.

Bütün bunlara mukabil sufiler de ortaya atılan sorulara kürsülerde, ilim meclislerinde, padişah huzurunda cevap vermeye çalışmışlar, konularla alakalı risaleler kaleme almışlardır.

Devrinde Muhyiddin İbni Arabî'den mülhem "İkinci Muhyiddin" olarak anılan Oğlanlar Şeyhi İbrahim Efendi, Niyazî-i Mısırî, Halvetîliğin Sivâsî şubesi mürişidi Abdülahad-ı Nûrî de İbni Arabî'nin açıktan takipçisi olarak tartışmanın taraftarı durumundadırlar. Bu son ikisinin divanında özellikle tekke kültürünün pratikleri sayılabilecek; devran, sema, cehrî zikir gibi konularda Kadızâdelilerin karşısında sufiliğin temsilcisi olarak bir duruş

sergiledikleri gözlemlenmektedir. Divan metinlerinde bu tartışmanın seyri ile ilgili birçok malzeme yer almaktadır. Vahdet, tevhid, vahdet-i vücüd (-ki tartışmanın bir sebebi de konunun İbni Arabî'ye atfedilmesidir) gibi tartışmalar kimi yerde müstakil bir şiir olarak kimi yerde de beyit ya da kelime düzleminde akis bulmuştur.

Çalışmada Sivasîleri temsil eden Abdülâhad-ı Nûri ve Niyâzî-i Mısırî'nin yanı sıra yüzyılın yarısına kadar hayat sürmüş ve sufi çevrelerinde önemli bir karakter olarak yer almış Aziz Mahmud Hüdâyî'nin divanlarında yer alan vahdet kavramı ele alınmıştır.

17. yüzyıl Türk Tasavvuf şiirinin 3 önemli şairinin divanları üzerlerinde akademik çalışmalar yapılmıştır. Niyâzî-i Mısırî Divanı (NM), Kenan Erdoğan tarafından; Abdülâhad-ı Nûri Divanı (AN), Hüseyin Akkaya tarafından; Aziz Mahmud Hüdâyî Divanı (H) ise Mustafa Tatcı ve Musa Yıldız tarafından neşredilmiştir. Tebliğimizde bu üç neşir esas alınmış, şiirlerin numaralandırılmasında merhum çalışmalardaki sıraya sadık kalınmıştır.

Çalışmada vahdete felsefî bir kavram olarak değil, şairin şiirinde kullandığı yapı taşı, bir mazmun olarak bakılmaya çalışılmıştır.

Ele alınan üç şair, şiir geleneğimizde “vahdetçi” olarak değerlendirilecek türden şiirler kaleme almıştır. Bu yönüyle divanlarda geçen bütün vahdet düşüncesi ile ilgili yaklaşımların değerlendirilmesi daha kapsamlı ve başka bir çalışmanın mevzusu olabilir. Bu sebeple konu, kavramların geçtiği beyit/bentlerle sınırlandırılmıştır.

Divanlar, baştan sona taranmış, içinde vahdet ve tevhid kavramları geçen bölümler (beyit, bent...) taranmış ve tespit edilenler hiçbiri atlanmadan nesre çevrilmiş, daha sonra taşıdığı anlamlara bakılarak gruplandırılmıştır. Böylece vahdet ve tevhid kavramıyla ilgili olarak şairlerin yaklaşımları toplu halde görülebilmektedir.

1. Vahdet

Kelime-i tevhid (lâilaheillallah)'tir.¹ Onun sırrı bilinmektedir. Enbiya onun sırrını halka bildirmek için gönderilmiştir.² Cihan vahdet-i zâtın burhanıdır.³

1 AN, mu. 1/3 Lâ'sı nefy itdi cünd-i şeytânî / Oldı illâ'sı hizb-i Rahmânî / Kıldı isbât sırr-ı vahdânî / Vahdet-i lâ-ilâhe illa'llâh

2 NM, 82/2 Halkı bunca enbiyâ kim geldi da'vet eyledi / Vahdetüñ sırrı bilinmekdür o da'vetten ğaraz

3 AN, i. 100/7 Nûri bu sırr-ı nihân münkire olmaz 'ayân / Vahdet-i zâta cihân âyet ü bürhân iken

O inkâr edilmez bir gerçektir.⁴ 5 O, Rabb (Allah'ındır ve onu ancak Allah gösterebilir.^{6,7} Onu bulan, Allah'a gider.⁸ Cânları bedenlere dağıtan odur.⁹ (Bakara, 2/31) "Allah Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti..." ayetinde geçen alleme'l-esma vahdet sırrının rumuzudur.¹⁰ O bütün fikirlerin harflerinin toplanacağı bir noktadır.¹¹ İrfan sidresinin müntehası onda bulunur.¹² Onun diyarına giden Hakkânî vucûda kavuşur.¹³

Onun nuru tecelli etmezse, halk Allah'tan gayrısına rağbet eder.¹⁴ Ona Allah'ın murad etmesi ile ulaşılabilir. Yâr (Allah) dilediğini onun iline eriştirir.^{15,16,17} Allah'ın yardımı olmadan vahdete kavuşulmaz.¹⁸ Onun ilinde yâre kavuşulur.¹⁹ Vahdet Kâf (dağ)ının Ankası âşıktır.²⁰ Onun küpü muhabbetullâh yolunda dolar.²¹ Onun bezminde safâlar sürülür.^{22,23} Onun nuruna

- 4 H, kı. 49 Vahdet-i Hâlık'ı inkâr etme / Doğru yolu koyup eğri gitme / Rüşdü olana yeter bu şâhid / İnnema'llâhu ilâhun vâhid
- 5 H, müf. 8 Vahdet-i Hakk'a gel olma câhid / İnnema'llâhu ilâhun vâhid
- 6 H, i. 95/4 Yâ Rabbenâ izzet senin / Kesretdeki vahdet senin / Kudret senin kuvvet senin / Senden saña sığınırım
- 7 H, i. 96/2 Bulsun gönül cem'iyyeti / Mahv eyle isneyniyeti / Göster sivâyı vahdeti / Mevlâ meded Mevlâ meded
- 8 H, i. 100/6 Bülend et himmeti 'âşık / Ko isneyniyeti 'âşık / Bula gör vahdeti 'âşık / Gel Allah'a gel Allah'a
- 9 NM, 164/7 Çün cân ile bir idük ebdân ile tağılduk / Ahirki deme irdük bu vahdetde irince
- 10 NM, 68/1 Hataya 'alleme'l-esmâ rumûz-ı sırr-ı vahdetdür / Nişâna 'ilm-i esrâruñ o kim fehm eylemez remzin
- 11 NM, 142/7 Cümle efkârüñ hurûfın cem' idüp tevhid ile / Nokta-i vahdetde haşr ol gayrı hiç var olmasun
- 12 H, i. 62/4 Sidre-i 'irfân-ı Hakk'ın müntehâsın bulmağa / 'Âlem-i vahdetde cevân et ki insânlık budur
- 13 H, i. 79/5 Koyup Hüdâyî cân ü ten / Vahdet diyârına giden / Fânî vücûdu terk eden / Bulmaz mı Hakkânî vücûd
- 14 H, i. 141/2 Tecellî eylemezse nûr-ı vahdet / Seni koyup ederler gayra rağbet / Mu'attal etdi halkı nevm-i gaflet / Uyar kullarını uyar ilâhî
- 15 AN, i. 35/7 Kimini irgürüp vahdet iline / Kimin kesret ilinde dūr iden yâr
- 16 H, i. 132/5 Vâsil ola sırrım ü cânım karîb / Tâ Hüdâyî kalmaya şöyle garîb / 'Âlem-i kesretde vahdet kıl nasîb / Yâ ilâhî sen 'inâyet eylegil
- 17 H, i. 132/4 Hep senindir bunca ef âl ü sıfât / Zât-ı bî-cünunda fânîdir zevât / 'Âlem-i vahdetde sen vergil sebât / Yâ ilâhî sen 'inâyet eylegil
- 18 H, i. 68/5 Müstağrak iken vuslata / Düşdü Hüdâyî firkate / Yine sen irgür vahdetde / Kuldan nedem senden kerem
- 19 NM, 56/3 Bunda ağıâr kesretinden kurtılan / Vahdet illerinde vasl-i yâr olur
- 20 AN, terc. 8/5/3 Kâf-ı vahdetde ola gör 'Ankâ / Kâf-ı kesretde itmeden ahşâm
- 21 AN, mu. 5/4 Râh-ı mahabbetu'llâh vahdet humına toldı / Esrâr-ı mâ-rameyte kalb-i Emîn'e toldı / Enfâs-ı Hayy ü Kayyüm 'âşık demine toldı / Cüy-ı sirişik-i 'âşık rüy-ı zemîne toldı / Derd ehlinüñ fiğânı nüh asmâna sıgmaz
- 22 H, i. 24/5 Mâsivâ hubbun aradan süregör / Zât-ı bî-cüne Hüdâyî eregör / Bezmi-ı vahdetde safâlar süregör / Geldi lutf ile mübârek ramazân
- 23 H, i. 109/1 Çip câm-ı muhabbetden / Digil yâ Hû veyâ men Hû / Safâ sür bezmi-ı vahdetden / Digil yâ Hû veyâ men Hû

erince ağlanır.²⁴

O batın gözüyle bakıldığında görülür.²⁵ Onun diyarına cân ve ten sığmaz.²⁶

Onun yolunda hâr u has olmamalıdır.²⁷ Ona imkân âleminden geçmekle varılır.²⁸ Onun nuruna ancak şirke girmeyenler erişebilir.²⁹ Ona varlıktan geçince ulaşılır.³⁰ Onun iline giren, vuslat demine erişir.³¹ Onun ilinde âşık Rab ile yâr olmuştur.³² Ona ulaşan âşık onda hû der.³³

Onun meclisinde âşinalık arttıkça âşığın seyrânı da artar.³⁴ Onu duyan kişinin dili lal, aklı mat olur.³⁵

Şairlere göre kimi zaman o bir şah ya da bir ulaşılması gereken bir ildir. Âşık ona ulaşmak/kavuşmak ister/*kavuşmuştur*^{36, 37, 38, 39, 40, 41, 42} kimi zaman

- 24 H, i. 67/6 Bakma cinânın hûruna / Aldanmağil kusûruna / Erince vahdet nuruna / Ağlayalım senin ile
- 25 H, i. 135/4 Taglît ederse ger zâhirde kesret / Bâtın gözüyle bak görünür vahdet / Hüsündendir bunca âsâr-ı kudret / Zâtından güzeldir sultânım Mevlâ
- 26 H, i. 125/2 Gâlib olup hubb-ı vatan / Vahdet diyârına giden / Sığmaz oraya cân ü ten / Sırr ile seyr etmek gerek
- 27 AN, i. 21/5 Düşmesün dünyâ metâ'ına heves / Almasun vahdet yolını hâr u has / Nürî'ye irgür meded âhir nefes / El-ğiyâs ey 'ışk-ı Mevlâ el-ğiyâs
- 28 H, müf. 141 Ahmed'in farkı Ahad'dan mîm-i imkân iledir / Aradan imkânı kaldırsan kalır vahdet hemîn
- 29 H, i. 31/1 Ermeğe vahdet nûruna / Şirki aradan süre gör / Salma bu günü yarına / Menzile evvel ere gör
- 30 NM, 26/5 Ey Niyâzi 'akıbet ol yârile / Vahdet ider varlık olur insilâh
- 31 AN, i. 123/2 Vahdet iline girdüm vuslat demine irdüm / Ben anda 'ayân gördüm ol şâh-ı cihân-bânı
- 32 NM, 29/6 Vahdet ilinde senüñle yâr idüm n'oldı baña / Kesret içre bend-i ağyar olmışam yâ Rab meded
- 33 AN, i. 85/2 Gice vü gündüz ey dede / Kesretde de vahdetde de / Mahşerde de cennetde de / Ben hû direm yâ hû direm
- 34 NM, 72/7 Âşinalık artduğunca ey Niyâzi dost ile / Artdı bezm-i vahdet içre günbegün seyrânımız
- 35 NM, 16/3 Anı tevhid eylemez illâ ki şirk ehli ider / Vahdet-i Hakk'ı tuyanüñ dili lâldür 'aklı mât
- 36 H, i. 22/1 Tevfik eyle bizi vuslat yoluna / Efendim meded hey sultânım meded / Kereminden irgür vahdet iline / Efendim meded hey sultânım meded
- 37 H, i. 26/3 Tevhid ile imânım kâmil ola / Firkat gidip cem'iyet hâsıl ola / Sırrım vahdet iline vâsıl ola / Ara yerden ayrılığî sûrem mi
- 38 H, i. 44/5 Hüdâyi'ye yol soran / Vahdet iline eren / Dostun didârın gören / Gayra ola mı baka
- 39 H, i. 49/5 Varlık defterini dür / Benliğî aradan sür / Vahdet-i zâta irgür / Gider kıl ü kâlimiz
- 40 NM, 114/7 Bu cân yine vuslat diler sen şâh ile vahdet diler / Varmağa dil nusret diler lütf eyle açvîr yolum
- 41 H, müf. 93 Mâsivâ hubbunu dilden süre gör / Vahdet-i zât-ı pâke sen ire gör
- 42 H, i. 163/7 Bel bağlayanlar hizmete / Tâlib olanlar vuslata / Ermiş Hüdâyi' vahdete / Esrâr-ı zikru'llâh ile

da âşık zaten onun âleminde dir.⁴³ Ona tevhid ile ulaşılır.⁴⁴ Onun nuruna Allah'ın ihsanıyla kavuşulur.⁴⁵

Halvette ayş u bekâ bulan onda işrete ulaşır.⁴⁶ Cehalet azabı olmayanın kabri, onun bir köşesi olur.⁴⁷ Dil (gönül) Allah'ın vahdetine vâristir.⁴⁸ Vahdette göre ahad vâhidiyyetden üstündür.⁴⁹

Onun safasına tâlip olan, Hâlık'ın (Allah'ın) nimetlerine şükreder.⁵⁰ Âşığın yolu onun iline varır.⁵¹ Onun âleminde, âşık sırr-ı yezdândır.⁵² Âşık, onun bezmine yakın olmak ister.⁵³ Âşık vahdet-i vücûda ârif olmalıdır.⁵⁴ Kul onun sırrını setr etmek için gayret eder.⁵⁵

Aşkın esrarı ârife vahdetin âsârını verir.⁵⁶ Cânânın cân paresi olanlar, vahdetteki esrârı âşıktan gizler.⁵⁷

Ona benliği terk edip ikilikten kurtulanlar layıktır.⁵⁸ Nefis aradan çıkınca

43 AN, i. 10/5 Ol 'âlem-i vahdetde kâşâne-i vuslatda / Meydân-ı hakikatde merdâ-nelerüz hakkâ

44 H, i. 12/3 Şirki süregör gitsin / Sırrında safâ bitsin / Vahdet iline yitsin / Tevhid edegör tevhid

45 H, i. 215/2 'Âlem-i dünyâda sıhhat bulduğu / 'Âlem-i ukbâda cennet bulduğu / Nûr-ı vahdet zevk-i vuslat bulduğu / Hep senin fazlınla ihsânınladır

46 NM, 53/6 Firkatde vuslat isteyen mihnetde rahat isteyen / Vahdetde 'işret isteyen 'ayş u bekâ halvetidür

47 NM, 163/7 Kabri vahdet küşesi haşri temâşgâh idi / Ey Niyâzi kimde kim cehlün 'azabı olmasa

48 AN, i. 22/1 'Ârifleri fazlınla kıl hikmetüne vâris / Kesretde koma olsun dil vahdetüne vâris

49 AN, i. 113/2 Ahad çün hükm-i vahdetde kavîdür vâhidiyyetden / Bilindüm vahdet ile bu zemîn ü âsmân içre

50 H, i. 220/4 Tâlib iseñ ger safâ-yı vahdete / Râgıb iseñ zevk-i bezm-i vuslata / 'Ârif ol aldanma nevm-i gaflete / Hâlık'ın in'âmına şükredegör

51 AN, i. 130/1 Vahdet iline 'âşık eger irgüre râhi / Kesret ilinüñ bir görine kühla kâhi / Fark eylemeye mertebede bendeyi şâhi / 'Âlemde 'aceb 'izzet olur 'ışk-ı îlâhî

52 NM, 113/15 Şimdi kesretde olan âdem Niyâzi söylenür / 'Âlem-i vahdet içinde sırr-ı Yezdân olurum

53 H, i. 211/5 Hüdâyi'ye hidâyet et / Karîn-i bezm-i vahdet et / Kerem lutf u 'inâyet et / Meded Mevlâ meded Mevlâ

54 AN, terc. 8/5/6 Ceberûtına Sidre'den seyr it / 'Ârif ol vahdet-i vücûda tamâm

55 NM, 186/6 Gör ne gayretdür ki sırr-ı vahdeti setr itmege / Cem' u tafsili o gayret kul u sultân eyledi

56 AN, i. 82/3 Dillere toldı 'ışkuñ esrârı / 'Ârife irdi vahdet âsârı / Gözlere girdi reng-i ruhsârı / 'Aklı âl ile aldı âl-i cemâl

57 AN, i. 68/2 Vahdetdeki esrârı benden niye gizlersin / Bildüm ki o cânânun cân pâresisin ancak

58 H, i. 174/2 Terk edip en'iyyeti nefy eyle isneyniyyeti / Vahdet-i zâtiyyedir lâyık olan fâyıklara

onun iline ulaşılır.⁵⁹ Ona, perdeleri yakan ulaşır.⁶⁰ Onun âlemi açılınca ayrılık biter, vuslat demi daimi olur.⁶¹ Onun huzuruna varanda mâsiva kalmaz.⁶²

Bütün bunlardan başka Mısırî vahdet ile sevgilinin benleri arasında bir münasebet kurar: *Sevgilinin tane tane olan benleri vahdet sırrıdır.*⁶³

a. Vahdet güneştir:

Gönül âsumanı onun güneşinden ziya alır.⁶⁴ Nurun sırrı onun güneşindedir ve kalbe surur verir.⁶⁵ Onun güneşinin nuru Hz. Peygamber'dedir.⁶⁶ Kudret elinin lütfu erişince gönül gaflet uykusundan uyanır ve onun güneşinin nurunu alır.⁶⁷

b. Vahdet kevserdir:

Hüdâi vahdeti kevsera benzetir: *Rabb (Allah) ya da Resulullah onun kevserinden içirir.*⁶⁸, ⁶⁹ *Vahdet kevserinden içen, gafletten uyanır, fani lezzetten geçer.*⁷⁰

c. Vahdet saraydır:

Vahdetin saray oluşuyla ilgili 15 yakıştırmanın biri dışındakinin tamamı Hüdâyî'ye aittir.

Başka bir benzetme unsuruna göre ise vahdet bir saraydır. Âşığı ancak onun

- 59 H, i. 167/5 Nefsin aradan süre gör / Vahdet iline ere gör / 'Aklın başına dere gör / Aç gözün gafletten uyan
- 60 H, i. 148/7 Bunca hicâbı hark eden / Vahdet-i zâta ğark eden / Câh cem' edip gâh fark eden / İlim deyü ağlar var mı
- 61 H, i. 138/2 Açılsa âlem-i vahdet / Dürülse defter-i firkat / Olup dâ'im dem-i vuslat / Gönül lutf u 'atâ ister
- 62 H, i. 145/5 Bârgâh-ı vahdete erdin hemîn / Kaldı Mevlâ gitdi cümle mâ-sivâ
- 63 NM, 50/6 Dâne dâne görinen hâl mi yâ vahdet sırrı mı / Lâle lâle kızaran haddün mi yâ mercân mîdur
- 64 H, müf. 167 Asumân-i dil safâ bulmuş gibi / Şems-i vahdetden ziyâ almış gibi
- 65 H, i. 166/5 Şems-i vahdetden erişdi sırr-ı nûr / Hâsil oldu kalbe enva'-ı sürûr / Ey Hüdâyî ola gör abd-i şekûr / Hoş sa'âdet ehli etmiş Hak bizi
- 66 H, i. 146/8 İki şakk oldu mâh engüşün ile / Çü gördü sende nûr-ı şems-i vahdet
- 67 H, i. 170/3 Şu dem ki lutf ere dest-i kudretten / Dili ikâz eder nevm-i gafletten / Alır nûr-ı ziyâ şems-i vahdetden / El-hamdü li'llâh eş-sükrü li'llâh
- 68 H, i. 61/1 Nice bir hicr âteşine yanalım / Yâ Resûla'llâh şefâ'at eylegil / Kevser-i vahdetden içir kanalım / Yâ Habîba'llâh şefâ'at eylegil
- 69 H, i. 82/5 Koma yâ Rabbi Hüdâyî yirine / Bakma noksanın bininde birine / Ger irâdet vârid ise pîrine / Kevser-i vahdetden içir kanayın
- 70 H, i. 91/8 Uyanı gör gafletten / Geç bu fânî lezzetden / İç kevseri vahdetden / Tevhîde gel tevhîde

sarayına mihman olan anlar.⁷¹ Gerçek âşîğın girmek istediği^{72, 73, 74, 75, 76} Habib'in sırrının seyredildiği bir saraydır.⁷⁷ Ve ona kâbe kavseyni geçerek ulaşılır.⁷⁸ Onun sarayına Hak (Allah) ulaştırır.⁷⁹

(89/Fecr-28) "Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön!" ayetinde geçen 'irci'ye muhatap olan ona kavuşur. *Hitâb-ı irci'ye muhatap olan ona ulaşır. Vahdet sarayına kavuşmak Kadir ve bayram gecesine kavuşmak gibidir.*⁸⁰

O öyle bir saraydır ki *Ona ancak dünya ve ukbadan geçen,⁸¹ kalbinden gayrıyla meyli çıkararak, hevâyı ve masıvayı bırakan o saraya ulaşabilir.*^{82, 83, 84} vahdet sarayı, Huda'nın nurunu bulana makam olur.⁸⁵

Ona ulaşmak hayattaki her şeyden önemlidir. *Onun sarayına ulaşan*

- 71 NM, 177/5 Mısri'yâ şehri'ye fenâya uğradı rāhum bu gün / Şems-i rüy-ı yâr ile bedr oldı çün mâhum bu gün / Kulına rahm eyleyüp kıldı nazar şâhum bu gün / Lî-ma'allâh sırrına mahremdür İbrâhim bu gün / Ol sarây-ı vahdete mihmân olan añlar bizi
- 72 H, i. 56/5 Gerçek 'âşık olan cāndan el siler / Vahdet sarâyına erişmek diler / Hüdâyî çokdan ol yollarda yeler / Deli gönlüm meger sendedir sende
- 73 H, i. 16/5 Esirge bu Hüdâyî derd-mendi / Ki zîrâ mahz-ı fazlına dayandı / Sarây-ı vahdete irgür efendi / Meded ey pâdişâhlar pâdişâhi
- 74 H, i. 18/4 Resül'ün sünnetin tutmak hakikat yoluna gitmek / Sarây-ı vahdete yitmek ne devlet ne saâdetdir
- 75 H, i. 19/5 Geçip varlık hicâbindan varan vahdet sarâyına / Erişir Kâbe kavseyn'e bilir sırr-ı Ev-ednâyı
- 76 H, i. 26/5 Ey Hüdâyî dost'dan yana uçuban / Kana kana âb-ı hayât içüben / Hak yol verip hicâbları geçüben Aceb vahdet sarâyına girem mi
- 77 H, i. 48/4 Varıp sarây-ı vahdete seyr etmeğe sırr-ı Habîb / Mi'râca da'vet eyleyip eltâf-ı bî-pâyân eden
- 78 H, i. 155/5 Kâbe kavseyn'i geçip eriş sarây-ı vahdete / Sırr-ı ev-ednâ Hüdâyî cümleden a'lâ imiş
- 79 H, i. 166/3 Etdi lutfundan Habîb'in ümmeti / Hem nasîb etdi sarây-ı vahdeti / Umarız enva'-ı feth ü nusreti / Hoş sa'âdet ehli etmiş Hak bizi
- 80 H, i. 153/3 Hitâb-ı irci 'î erse / Göñül matlûbunu bulsa / Sarây-ı vahdete girse / Olurdu kadr ile a'yâd
- 81 H, i. 84/4 Geçip dünyâ vü ukbâyı erem vahdet sarâyına / Fakîre ger kerem ere Ganî Perverdigâr'ımdan
- 82 H, i. 119/2 Ta'alluk defterini dür / Yürekden gayra meyli sür / Sarây-ı vahdete irgür / Meded senden Kerîm Allah
- 83 H, i. 114/3 Koyup sırrım hevâyı mâsivâyı / Makâm olsun aña vahdet sarâyı / Hüdâyî anlayıp bilsin Hudâyı / İnâyet eyle Sultân'ım 'inâyet
- 84 H, kı. 53 Her kim bu yolda hâk ola / 'Aşk ile sîne-çâk ola / Erip sarây-ı vahdete / Kalbi sivâdan pâk ola
- 85 H, i. 169/5 Hüdâyî kim bula nür-ı Hudâ'yı / Makâm olur aña vahdet sarayı / Hakk'a eren bulur zevk ü safâyı / El-hamdü li'llâh eş-sükrü li'llâh

eslaf, ona ulaşmayı her şeyden üstün tutmuştur.⁸⁶ Ona ulaşan aynı zamanda kemâl-i rifate de ulaşmıştır.⁸⁷

Vahdete ulaşmanın yolu tekmeden geçer: *Onun sarayına ulaşmak isteyen önce tekkede mihman olmalıdır.⁸⁸*

Vahdet sarayına Mevlâ'nın izniyle ulaşılır.⁸⁹ Ancak orada oturmak için diz-dâr-ı zikru'llâh olmak olmalıdır.⁹⁰

d. Vahdet gül/gülistandır:

Vahdet, şairlere göre kimi zaman güldür, kimi zaman gül bahçesidir. *O bir gülistandır.⁹¹, ⁹². Onun gül bahçesi, aşka boyun eğen kalptir.⁹³ Onun gülleri açınca bülbülleri feryad eder.⁹⁴ Onun gülleri hakâyık illerindedir.⁹⁵ Muhammed Mustafâ onun bahçesinin gülüdür.⁹⁶*

e. Vahdet şaraptır:

İçenlerini sarhoş eden şaraba benzetilmiştir. Bu yakıştırma divan edebiyatı geleneğinde sürdürülegelen teşbihlerden (mey:aşk, meyhane:tekke, sâki:şeyh...) beslenmekle birlikte vahdete kavuşan âşğın tecrübe ettiği hoş hali, içerden; masivaya sırt çeviren birinin davranışlarını gözleyenler için, dışardan bakılınca bir sarhoş gibi algılanmasından türetilmiş de olabilir.

Vahdet şarabı gönle kudret elinden sunulmuştur ve ebediyete kadar onu sar-

86 NM, 87/9 Bu yolu cümleden a'lâ tutarlar / Sarâ-yı vahdete irişen eslâf

87 H, i. 168/7 Varan sarây-ı vahdete / Ermiş kemâl-i rifate / Ger tâlib iseñ izzete / Vâsil olmağa sa'y eyle

88 H, i. 120/10 Erişem şâyed sarây-ı vahdete / Tekyede mihmân olayın bir zamân

89 H, i. 122/6 Zaîf kuvvete irgür / Garîbi vuslata irgür / Sarây-ı vahdete irgür / Meded Mevlâ meded Mevlâ

90 H, i. 162/5 Tevhîd ile ağıyârı sür / Vahdet sarâyında otur / Hısn-ı dili hıfz ede gör / Dizdâr-ı zikru'llâh ile

91 AN, i. 104/2 Hû hüviyyet goncasıdır gülsitân-ı vahdetüñ / Bülbüli hâ söyler anuñ bāğı hû büstânı hû

92 AN, kıt. 3 Bu gice Hazret-i Eyyüb'a hem-civâr olduk / 'İnayet itdi Hudâ lutf-ı yâra yâr olduk / Gezer iken yalnız gülsitân-ı vahdetde / Seherde güller ile söyleşüp hezâr olduk

93 NM, 6/3 Gülşen-i vahdet çü kalb-i emr-i râm-ı 'aşkdur / Lezzet-i vuslat hemân ancak merâm-ı 'aşkdur / Terk-i kevkeyn eyleyen mest-i müdâm 'aşkdur / "Vâdi-i hayret hakikatde makâm-ı 'aşkdur / Kim müşahhas olmaz ol vâdide sultandan gedâ"

94 AN, i. 4/3 Açıldı vahdet gülleri / Feryâd ider bülbülleri / Göründi cânân illeri / Gel gidelüm Hak'dan yaña

95 AN, i. 39/4 Gel gör hakâyık illerin dir anda vahdet güllerin / Güş eyleyen bülbüllerin handân-ı zikru'llâh olur

96 AN, i. 3/2 Ravza-i vahdet gülisin lî-ma'a'llâh bülbüli / Cânlara cânân cihâna cân Muhammed Mustafâ

hoş edecektir.⁹⁷ Bu içenlerinin bir nefes ayılamadığı bir şaraptır. O cânânın, kendi kadehinden içirdiği sarhoşlar bir nefes ayılmaz.⁹⁸ Onu içen, fâni alâyktan geçer ve onun sarhoşu hiç ayılmaz.⁹⁹ Âşık içtiği o şarabın tadını unutamamıştır. Âşık onun şarabından içmek yine ister.¹⁰⁰ O (Allah)'nun haberini ancak vahdet şarabını içen verebilir.¹⁰¹ Vahdet şarabını bezm-i şeriatte hazm eden, tarikatte kâmil, hakikatte vâsil olur.¹⁰² Kudret elinden vahdet meyini içenler, meşâyih badesinin (şarabının) tadını anlar.¹⁰³

Onun şarabından içen mecaz köprüsünden geçmiş, varlık konağından göçmüştür.¹⁰⁴ Âşık sırrı vahdet-i zâta erişmeli ve onun meyinden sürekli içmelidir.¹⁰⁵, ¹⁰⁶ Onun âleminde aşk işreti yapılır.¹⁰⁷ Bülbül (âşık) onun şarabından içer.¹⁰⁸ Onun meyi âşiğe keyif verir.¹⁰⁹ Onun şarabını içebilmek için cânânı mihmân etmelidir.¹¹⁰ Aradaki sen ben vahdet şarabından içmeden kalkmaz.¹¹¹ Vahdet şarabından içen dost iline gider.¹¹², ¹¹³. Ve sonunda âşık tadına

- 97 AN, i. 79/7 Nüş idüpdür dest-i kudretten şarâb-ı vahdeti / Ol şarâbuñ tâ ebed mestânesidür bu göñül
- 98 NM, 72/1 Sırf içürdi bize vahdet câmını cânânımız / Anuñ için bir nefes ayılamadı mestânımız
- 99 H, i. 3/3 Vahdet şarâbın kim içe / Fânî alâyıktan geçe / Ger haşr ola niçe niçe / Ayılmaya mestânımız
- 100 H, i. 231/6 Fenâ bâğında eğlenme uça gör / Gülün rengine aldanma geçe gör / Varıp vahdet şarâbından içe gör / Yürü bülbül kadîmi âşiyâna
- 101 H, i. 231/6 Fenâ bâğında eğlenme uça gör / Gülün rengine aldanma geçe gör / Varıp vahdet şarâbından içe gör / Yürü bülbül kadîmi âşiyâna
- 102 H, i. 127/4 Şu kim vahdet şarâbın hazm ede bezm-i şer'atda / Tarikatda odur kâmil hakikatda odur vasıl
- 103 AN, k. 4/10 Vahdet meyini nüş ide gör kudret elinden / Gör kim nicedür bâde-i hammâr-ı meşâyih
- 104 H, i. 139/6 Varlık konağından göçüp / Cîs-i mecâziden geçip / Vahdet şarâbından içip / Bülbül haber vergil bize
- 105 AN, terc. 8/5/7 Vahdet-i zâta ırgürüp sırrı / Mey-i vahdetden eyle şürb-i müdâm
- 106 H, i. 139/6 Varlık konağından göçüp / Cîs-i mecâziden geçip / Vahdet şarâbından içip / Bülbül haber vergil bize
- 107 AN, k. 1/16 Cür'a-nüşân-ı hakikatle varup bir sâ'at / İdelüm 'âlem-i vahdetde bugün 'işret-i 'işk
- 108 H, i. 50/2 Gülün rengine aldanma geçe gör / Bu kesret merg-zârından uça gör / Varıp vahdet şarâbından içe gör / Yürü bülbül yürü dost illerine
- 109 AN, i. 10/6 Dil toldı mey-i vahdet virdi bize keyfiyyet / Döndürdi yed-i kudret peymânelerüz hakkâ
- 110 AN, i. 93/4 Vahdet şarâbın nüş ider vuslat kelâmın güş ider / Kalbi sivâdan boş ider cânânını mihmân iden
- 111 H, i. 100/4 İçip vahdet şarâbından / Ko gitsin aradan sen ben / Sakınma dostdan düşmen(den) / Gel Allah'a gel Allah'a
- 112 H, i. 50/2 Gülün rengine aldanma geçe gör / Bu kesret merg-zârından uça gör / Varıp vahdet şarâbından içe gör / Yürü bülbül yürü dost illerine
- 113 H, i. 139/6 Varlık konağından göçüp / Cîs-i mecâziden geçip / Vahdet şarâbından içip / Bülbül haber vergil bize

aşına olduğu ve sürekli içmek istediği bu *vahdet* şarabından başkalarına da *sunar*.¹¹⁴

f. *Vahdet kesrettir*:

Vahdet düşüncesi çerçevesinde değerlendirebileceğimiz diğer bir kavram ise kesrettir. Kelime anlamı olarak vahdetin zıddı olan kesret, vahdete ulaşmada önemli bir merhaledir.

*Kesretteki vahdet, âlemdir.*¹¹⁵ *Vahdet, kesrette (gizli)dir.*^{116, 117, 118} *Vahdeti kesrette, kesreti de vahdette bulmak, bütün ilim irfanın kendisinde olduğu bir ilimdir.*¹¹⁹ Böylesine geniş ve bütün ilimleri ve irfanı kuşatan bir ilme malik olmanın zorluğu ortada iken âşık vahdet var iken kesrete girmek istemez.¹²⁰ *Kesretteki âşık ona ulaşmak ister.*¹²¹ *Ona kesretten geçilerek ulaşılır.*¹²² *Vahdet iline gitmek için kesreti terk etmek gerekir.*¹²³ *Vahdet kesret gidince gelir.*¹²⁴ *Ne var ki kesret tılsımı, vahdet hazinesine ulaşmaya manidir.*¹²⁵ *Kesrette tuğyân eden, vahdet ehlinin seyrânını göremez.*¹²⁶

Vahdet kendini kesrette gizlemiştir ve kendisine darlık yoktur.^{127, 128} *Âşık*

- 114 AN, i. 67/4 Vir cām-ı halâvetden kandur bizi lezzetden / Sun bâde-i vahdetden tolu diyelüm 'âşık
- 115 H, i. 173/5 'Âlem aceb hikmet durur / Kesretdeki vahdet durur / Şükürün de bir ni'met durur / Mevlâ nice şükredelim
- 116 H, i. 163/6 Kesretde vahdet bul beğim / Bâkî sa'âdet bul beğim / Sırr-ı hakikat bul beğim / Tekrâr-ı zikru'llâh ile
- 117 H, i. 144/6 Gösterip kesretde vahdet sırrını / Bir aceb terkib olupdur çârdan
- 118 H, i. 144/6 Gösterip kesretde vahdet sırrını / Bir aceb terkib olupdur çârdan
- 119 NM, 33/4 Vahdeti kesretde bulmak kesreti vahdetde hem / Bir 'ilimdür ol ki kamu 'ilm ü 'irfân andadur
- 120 NM, 107/6 Vahdetüñ meydâni seyri var iken / Kesret içre girme sen zindâna gel
- 121 NM, 42/7 Şol kim ola vuslatda halvet bula celvetde / Bu Mısıri'ye kesretde vahdet yolını göster
- 122 NM, 56/3 Bunda agyâr kesretinden kurtılan / Vahdet illerinde vasl-i yâr olur
- 123 AN, mu. 1/7 Ey gönül vahdet iline gidelüm / Koyalum kesret ilini n'idelüm / Kalb-i hâzırla cem' olup idelüm / Halvet-i lâ-ilâhe illa'llâh
- 124 NM, 179/4 Gıtdi kesret geldi vahdet oldu halvet dost ile / Hep Hak oldu cümle 'âlem şehri ü bâzâr kalmadı
- 125 H, i. 150/5 Kesret tılsımı mâni' olup genc-i vahdete / Hayrette kaldı hasret ile nice şeyh ü şâb
- 126 NM, 140/14 Vahdet ehli cümlede bir yüzi seyrân itdiler / Lîk görmez ol yüzi kesretde tuğyân eyleyen
- 127 NM, 15/5 Halvetden itdüm rihleti kesretde buldum vahdeti / Bâzârda düzdüm halveti rüz şebüm 'İd ü berât
- 128 NM, 27/2 Ol ne kesredür ki anuñ haddi yok pâyâni yok / Kesret içre ol ne vahdetdür ki aña yok 'idâd

vahdet ilinden tenezzül edip kesret âlemini *seyrâna gelmiştir*.¹²⁹ *Onun eli kesret örtüsünü açar*¹³⁰ ve böylece *mir'ât-ı a'yâna (yaratılanlara) bakanlar, âlem-i kesrette vahdetin sırrını görür*.¹³¹ *Vahdette dost ile halvet olunduğu*¹³² için *baki saadet isteyen kesretteki vahdeti bulur*.¹³³ Bazen de gönül ne vahdette ne kesrette eğlenir.¹³⁴

Şairler, vahdet ile pir/şeyh arasında da bir illiyet kurmuşlardır. Vahdete ulaşmak isteyenler için izlenmesi gereken yol, bir efendiye kul olmaktan geçer. *Bu kesret âleminde vahdete, bir efendiye kul olan yol bulabilir*.¹³⁵ *Vahdetin noktasındaki merkezi meşâyih bilir*.¹³⁶ Gönül, vahdet pirinin meclisinin eşiğini bekler.¹³⁷ Âşık, vahdet ehlinin kulu olmak ister.¹³⁸ Hüdâyî'ye göre de *Onun hazinesinin anahtarı, ancak merd-i vâsıl biridir*.¹³⁹ *Ashâb-ı râh (tarikât yolunun yolcuları) onun rahmetindedir*.¹⁴⁰

g. Vahdet denizdir:

Vahdetle birlikte anılan diğer bir kelimeler ise deniz ve denizle mütenasip (inci, dalga) kelimelerdir.

Sudan ibret alan bir gönül, vahdet denizine talepkâr olur.¹⁴¹ *Onun deryasına girerler, kesret dalgalarına aldanmaz*.¹⁴² *Onun denizinin dalgaları asla ke-*

- 129 H, i. 51/2 Tenezzül eyleyip vahdet ilinden / Bu kesret 'âlemin seyrâna geldik
130 AN, i. 121/4 Açup vahdet eli kesret hicâbın / Cemâlûñ vechinüñ keşf it nikâbın / Görüp cân çeşmi hüsnüñ âftâbın / Tecellî eyle sultânüm tecellî
131 AN, i. 113/3 Bulur bu 'âlem-i kesrette vahdet sırrını el-hak / Bakup mir'ât-ı a'yâna gören 'aynam 'ayân içre
132 NM, 179/4 Gitdi kesret geldi vahdet oldu halvet dost ile / Hep Hak oldu cümle 'âlem şeh'r ü bâzâr kalmadı
133 H, i. 40/7 Hüdâyî istersen bakî sa'âdet / Kasd eyle bula gör kesrette vahdet / Bir kula olıcak Hak'dan 'inâyet / Maksûda tez erer ihsân eğlenmez
134 H, i. 105/1 Ne halvetde ne celvetde / Ne kesrette ne vahdetde / Ne Tübâ'da ne Cennet'de / Gönül eğlenmez eğlenmez
135 H, i. 92/6 İster iseñ doğru yol / Bir efendiye kul ol / Bu kesrette vahdet bul / Tevhîde gel tevhîde
136 AN, k. 4/12 Çün nokta-i vahdetdeki ol merkezi buldı / Dönderdi begüm halkayı perkâr-ı meşâyih
137 AN, i. 25/2 Ey gönül gel pîr-i bezm-i vahdetüñ / İşigini bekle sen ahşam sabâh
138 AN, i. 43/4 Bendinde kalma kesretüñ kulu ol ehl-i vahdetüñ / Destinde pîr-i halvetüñ mühr-i Süleymân gizlidür
139 H, müf. 40 Bevvâb-ı bâb-ı Hazret insân-ı kâmil ancak / Miftâh-ı kenz-i vahdet ol merd-i vâsıl ancak
140 AN, i. 25/1 Ravza-i cennetdedür ehl-i salâh / Revha-i vahdetdedür ashâb-ı râh
141 NM, 109/4 Sudan bir 'ibret almaduñ niçün dâ'im akup çağlar / Gel ey vahdet denizini talebkâr olmayan gönül
142 H, i. 108/1 Kesret emvâcına aldanır sanma / Vahdet deryasına girip gelenler / Bir dahî fânîye nazar eylemez / Hakk'ın dîdârını görüp gelenler

silmez.¹⁴³ Onun denizi (Hz. Peygamber'in) içine yansımıştır.¹⁴⁴ Onun deryasının dalgası her tarafı denize çevirir.¹⁴⁵ Bazen de o deniz değil bir incidir: O hakikat denizinde bulunan bir incidir.¹⁴⁶

1) İnsan

Allah zatına insanı delil eylemiştir. İnsan Allah'ın zatının delilidir.¹⁴⁷ Hz. Rahman insan aynasında aksetmiştir.¹⁴⁸ İnsanın yüzü, Hakk (Allah)ın zâtının güneşiyle aydınlanmıştır.¹⁴⁹ İnsan yüzünden Hak yüzü görünür. Rahman (Allah) zatınının şeklini insan eylemiş.¹⁵⁰ İnsanın sureti O'nun güzelliğinin şerhinden oluşmuş âlem kitabının metnidir.¹⁵¹ Hakk'ın zatı onun suretinde tecelli etmiştir.¹⁵² Her insan "men aref" nidasını işitemez.¹⁵³ İnsan suretinin remzettği manayı, gafleti bırakıp "men aref" sırrına ulaşanlar anlayabilir.¹⁵⁴

2) Kalp

Tevhid ederek arındırılır.¹⁵⁵ Kalp aşkın emrine girince vahdet bahçesi olur.¹⁵⁶ Yere göğe sığmayan Allah, ona sığrar.¹⁵⁷ Tevhid ile cennet bağı olur.¹⁵⁸ Ke-

- 143 NM, 2/2 Zehî deryâ-yı vahdet kim kesilmez hergiz emvâcî / Bu kesret 'âlemi andan toğup nâçâr olur peydâ
- 144 NM, 2/15 İçi 'ummân-ı vahdetdür yüzi sahrâ-yı kesretdür / Yüzün gören görür ağıyar içinde yâr olur peydâ
- 145 AN, mu.7/4 Temevvüc eyleyüp deryâ-yı vahdet oldı yem-ber-yem / Vücûduñ katresin tarh eyle deryâya gel ey âdem / Ta'ayyün cübbesin selb eyle ğark ol cümleden akdem / Zühül itme sakın bi'llâh budur[ur] derdüñe merhem / Eser yeller gibi ey dil cihân mellâhları her dem / Gezerler bunca deryâyı nedür 'ummânî bilmezler
- 146 AN, i. 104/4 Dürr-i vahdet isteyen talsun hakikat bahrine / Dürrî hüdür çün hakikat bahrinüñ mercânî hû
- 147 NM, 79/5 Hüsnünü izhâr ider cümle sıfât / Zâtına insânî bürhân eylemiş
- 148 H, i. 86/1 'Ârif ol âyine-i insâna bak / Anda aks-i Hazret-i Rahmân'a bak
- 149 NM, 79/6 Hakk'ı istersen yüri insâna bak / Şems-i zât yüzünde rahşân eylemiş
- 150 NM, 79/7 Hak yüzü insân yüzünden görünür / Zât-ı Rahmân şeklin insân eylemiş
- 151 NM, 89/7 'Âlem anuñ hüsninüñ şerhinde olmuş bir kitâb / Metnin isterseñ Niyâzî sûret-i insâna bak
- 152 SG, 28/2 Zât sıfâtüñ 'aynidur fehm itmedi şeytân bunı / Zât-ı Hak bu sûret-i insân degildür yâ nedür
- 153 NM, 57/8 O nidâyı işidür "men aref" e vâkîf olan / Lîk ol ma'rifeti sanma her insâna deger
- 154 NM, 102/4 "Men 'aref" sırrına ir ko gafleti / Gör ne remz eyler bu insân sureti / Haşr u neşr ile kamuyı cenneti / Ğayra bakma sen de iste sende bul
- 155 AN, i. 41/7 Kalbüñi arıt / Kendüñi er it / Al benden öğüt / Tevhid ide gör
- 156 NM, 6/3 Gülşen-i vahdet çü kalb-i emr-i râm-ı 'aşkdur / Lezzet-i vuslat hemân ancak merâm-ı 'aşkdur / Terk-i kevneyn eyleyen mest-i müdâm 'aşkdur / "Vâdi-i hayret hakikatde makâm-ı 'aşkdur / Kim müşahhas olma ol vâdide sultandan gedâ"
- 157 NM, 129/5 Yire göge sığmayan bir mü'minüñ kalbindedür / Katremüñ içinde 'ummânumdur Allâh hû diyen
- 158 NM, 162/1 Kalbüñi bağ-ı cinân it ravza-i tevhid ile / Cân dimâğın kıl mu'attar nefha-i tevhid ile

lime-i tevhid onu uyandırır.¹⁵⁹ Vahdet güneşinden nûrun sırları eriştiğinde çeşitli surûr elde eder.¹⁶⁰

3) Mir'at (Ayna)

İnsan, Huda'nın Zât (Allah)'ının aynasıdır.¹⁶¹ Dost (Allah) insanı cemaline mir'at eylemiştir.¹⁶² Kesret âleminde vahdet sırrı onda (miratte) görülür.¹⁶³ Aynaya yansıyan her şeyin aslı insandaki nefestedir.¹⁶⁴

4) Tevhid

Allah'ı, Hakkı, Huda'yı zikretmek anlamında yoğunlukla kullanılmakla birlikte âşığın tüm merhaleleri geçip ulaşmak istediği; ses, nur, deniz gibi benzetme unsurlarıyla kendine yer bulmuş bir kavramdır.

Rahman (Allah)'ın buyruğudur, imanı tazeler.¹⁶⁵ Hû diyerek bulunur.¹⁶⁶ Allah'tan gayrı terk edilmeden tevhid edilemez.¹⁶⁷ Enbiya zümresi Hakk'a onunla kavuşmuştur.¹⁶⁸ Huda onun sırrının tecellisini ayan eder.¹⁶⁹ Onun sırrı, kişinin Hak ile arasında bir niza olmamasıdır.¹⁷⁰ Onun kapısını Resûlullah açmıştır.¹⁷¹ Gönül zikir ile tevhide ulaşırsa inşirah bulur.¹⁷²

159 H, i. 2/5 Kanı bir kalbi uyanık / Kanı bir ciğeri yanık / Doğru yol isteyen âşık / Lâ ilâhe illa'llah

160 H, i. 166/5 Şems-i vahdetden erişdi sırr-ı nûr / Hâsil oldu kalbe enva'-ı sürûr / Ey Hüdâyî ola gör abd-i şekûr / Hoş sa'âdet ehli etmiş Hak bizi

161 AN, mu. 4/5 Gerçi mir'ât eylemiş insânı zâtına Hudâ / Her güzel yüzde komış bir zerre nûr-ı Mustafâ / Matlab oldur ol yüze âyinesüz bak Nüriyâ / Çün murâd âyine-i âlem-nümâdur Şeyhiyâ / Rüy-ı dilber görmek ise 'âlem-i kübrâ yeter

162 H, i. 112/5 Şunu kim ede Mevlâ mazhar-ı zât / Hüdâyî tan mı bulsa nice lezzât / Cemâline edip insânı mir'ât / Kemâl-i hüsnünü seyrân eden dost

163 AN, i. 113/3 Bulur bu 'âlem-i kesretde vahdet sırrını el-hak / Bakup mir'ât-ı a'yâ-na gören 'aynam 'ayân içre

164 NM, 120/4 Eger râ'î eger mer'î vü mir'ât / Kamunuñ aslıdur âdemdeki dem

165 H, i. 91/1 Buyruğun tut Rahmân'ın / Tevhîde gel tevhîde / Tâzelensin îmânın / Tevhîde gel tevhîde

166 H, i. 33/4 Sâlik bula ümîdi / Zerre bula hürşîdi / Bulmağa bu tevhîdi / Gel Hû diyelim yâ Hû

167 AN, i. 41/1 Ey 'âşık-ı Hak / Tevhîd ide gör / Ğayrıyı bırak / Tevhîd ide gör

168 AN, mu. 1/12 Enbiyâ zümresi ki gitmişler / Hakk'a tevhîd ile yetmişler / Turmayup gice gündüz itmişler / Da'vet-i lâ-ilâhe illa'llâh

169 AN, kıt. 1 Sırr-ı tevhîdüñ Hudâyâ kıl tecellîsin 'ayan / Tür-ı tende tâ ki lâ-ya'kıl ola Müsâ-yı cân / Dîde-i dil açılıp görsün cemâlün nûrını / Sineler çâk eyleyüp girsün sema'a 'âşıkân

170 NM, 85/7 Sırr-ı tevhîdüñ Niyâzî hâsılı / Hakk'ıla ortada kalmaya nizâ'

171 H, i. 36/7 Açan râh-ı tevhîdi / Bulan sırr-ı tefrîdi / Hüdâyî'nin ümmîdi / Sensin yâ Resûla'llâh

172 NM, 25/5 Zikr ile tevhîde irerse gönül / Ma'rifetle bula kadruñ inşirâh

O kâmil olduğunda firkat gider, cemiyet hâsıl olur.¹⁷³ Şirkin zıddıdır.¹⁷⁴ Şirk ehli tevhid eylemez.¹⁷⁵ Onu cahiller bilmez.¹⁷⁶ Ağyar onunla nefyedilir.^{177, 178} O her derde dermandır.¹⁷⁹ Onun cezbesiyle miraç edenler arşa çıkar.¹⁸⁰ Her bir yaprak Hak tevhidini şerh eder.¹⁸¹

a) Tevhidin sesi ve kokusu vardır: *Huda onun esrarını gönülde ika eylediğinde hû sadası bütün eşyadan duyulur.¹⁸² Onun sırrı semadan duyulur.¹⁸³ Onun kokusunu duymak isteyen, canını aşk ateşinde yakar.¹⁸⁴*

b) Tevhid boyadır: *Hak zikriyle meşgul olan onun boyasıyla boyanır.¹⁸⁵*

c) Allah'ın ihsanıyla mümkündür: *Vahdet kavramında gördüğümüz gibi burada da âşğın tevhide ulaşabilmesi için Allah'ın ihsanı şarttır: *Mevlâ'nın desteği ile âşğın her hali tevhid olur.¹⁸⁶ Allah'ın ihsanıyla ehl-i tevhid olunur.¹⁸⁷ Tevhidi kendine yakın eyleyene Huda (Allah) yardım eder.¹⁸⁸ Ona bü-**

173 H, i. 26/3 Tevhid ile imânım kâmil ola / Firkat gidip cem'iyet hâsıl ola / Sırrım vahdet iline vâsıl ola / Ara yerden ayrılığı sürem mi

174 H, i. 102/5 Şirkini tevhide irgür / Zerreni hürşide irgür / Za'fını te'yide irgür / Gel Allah'a gel Allah'a

175 NM, 16/3 Anı tevhid eylemez illâ ki şirk ehli ider /Vahdet-i Hakk'ı tuyanuñ dili lâldür 'aklı mât

176 H, i. 118/3 Biri iki sañanlar ahveldir vü hem a'mâ / Tevhidi bilmeyenler gâyet de câhil ancak

177 H, i. 12/1 Nefy etmeğe ağyârı / Tevhid edegör tevhid / Yoklukla bulup varı / Tevhid edegör tevhid

178 H, i. 162/5 Tevhid ile ağyârı sür / Vahdet sarâyında otur / Hısn-ı dili hıfz ede gör / Dizdâr-ı zikru'llâh ile

179 H, i. 1/1 Tevhid ile olur her derde dermân / Hakk'a tevhid ile ermiş erenler / Tevhid ile olur her müşkil âsân / Hakk'a tevhid ile ermiş erenler

180 NM, 162/4 Mâverâ-yı ins ü cinni seyr idüp 'arşa çıkar / Kim ki mi'râc eylediyse cezbe-i tevhid ile

181 H, i. 20/5 Ey Hüdâyî dide-i Hakk ile bak / Şerh eder tevhid-i Hakk'ı her varak / Mekteb-i 'irfândan aldinsa sebak / Ko sivâyı matlab-ı a'lâyı gör

182 AN, i. 63/1 Hudâ tevhidüñ esrârın gönülde eylese ikâ' / Sadâ-yı hüyi eylerdi kamu eşyâ saña ismâ'

183 AN, i. 116/1 Semâdan sırr-ı tevhidi tuyan gelsün bu meydâna / Derünice bu gün Allâh diyen gelsün bu meydâna

184 NM, 19/1 Yakup 'aşk odına cânı meşâmuñ bû-yı tevhid it / Kamuya yek nazar birle şuhüdüñ rûyü tevhid it

185 NM, 97/3 Zikr-i Hak'a meşğül ola yaña yaña tâ kül ola / İsterse kim makbül ola tevhide boyanmak gerek

186 H, i. 46/5 Senden eğer te'yid ola / Her hâlimiz tevhid ola / Göster cemâlin 'ıyd ola / Rabbi'm meded Mevlâ'm meded

187 H, i. 169/2 Bir avuç hâk iken insân eyledi / Ehl-i tevhid ehl-i imân eyledi / Nice lutf u nice ihsân eyledi / El-hamdü li'llâh eş-şükürü li'llâh

188 H, i. 152/4 Zikr ü tevhid eğer karinin ola / Umulur ki Hudâ mu'înin ola / Bu kelâma beğim yakînin ola / Cümlelerin başı bir 'inâyet imiş

tün mertebelerden geçtikten sonra ulaşılır.¹⁸⁹

Zikirlerin hayırlısı olan Lâilâhe illa'llah'tır.^{190, 191} Onun ehli olan gönle, lâilâhe-illallah yardımcıdır.¹⁹² Oruç ve namaz ayı olan ramazanın tevhidi güzeldir.¹⁹³

Devrin meşhur tartışmasında, Abdulahad Nûrî sarf bâbının âlimleri şeklinde tavsif ettiği İstanbul vâizlerine -ve tabii ki Kadızâdelilere de- sorduğu suallerden biri de şudur: *İlanla (etrafı duyurarak) tevhid etmek caiz midir değil midir?*¹⁹⁴

a) Tevhid bir denizdir: Tevhid ile anlam ilişkisi içinde değerlendirilen diğer bir kavram denizdir: *O her yanı ihata etmiş bir deryadır.¹⁹⁵ O sahili olmayan bir ummandır.¹⁹⁶ Onun bahrinde marifet hazinesi vardır.¹⁹⁷ (Hak zikri olan) Onun denizinden (lâilâheillah değerinde) mercan incisi toplanır.¹⁹⁸*

b) Tevhid bir eğlencedir: Tevhid ile eğlence arasında da bir münasebet kurulmuş ve tevhid bir çeşit eğlence olarak yorumlanmıştır: *Tevhid, Hakk'ı seven âşıkların eğlencesidir.^{199, 200, 201, 202} Gerçek erin eğlencesidir.²⁰³ Âşığa*

189 H, kı. 2 Nedir bu ellerle ayak / Nedir bu dillerle dudak / Aç gözün ibret ile bak / 'Âlem temâşâ-gâh imiş / Cümle merâtibden geçip / Tevhid-i zâta vâsil ol / Ko Zeyd ü Amre bakmağı / Ef'al-i küll Allâh imiş

190 H, i. 2/7 İster iseñ hayr-ı ezkâr / Durma hemân tevhîde var / Hüdâyi'ye yol soran yâr / Lâ ilâhe illa'llah

191 NM, 138/10 Tevhîdi sanur "lâ" ile isbât-ı vücûdı / Sorma güzelüm aflara "illâ" haberin sen

192 AN, mu. 1/14 Sen de tevhîde ehl iseñ ey dil / Müziler ta'nına tahammül kıl / Saña yardım idicidür anı bil / Nusret-i lâ-ilâhe illa'llâh

193 AN, i. 91/4 Tesbîh u tevhîdi güzel / Kandîl ü temcîdi güzel / Kadr'i güzel 'îdi güzel / Şehr-i sıyâm mâh-ı kıyâm

194 AN, kıt. 9/ 2 Zikr eylemek devrân ile tevhîd idüp i'lân ile / Lâ-siyyemâ elhân ile câ'iz midür virgil cevâb

195 NM, 19/2 Şu mâhîler gibi kendüni deryâydan cüdâ sanma / İhâta eylemiş her yaña bak her süyü tevhîd it

196 H, i. 98/1 Muhîti bahr-ı tevhîdi bulup ummân-ı bî-sâhil / Vücûdun katresin mahv et eğer oldunsa ehl-i dil

197 AN, i. 129/5 Ma'rifet dürrini ihrâc itmege / Bahr-i tevhîde talan gelsün beri

198 AN, mu. 1/9 Zikr-i Hakk'uñ safâsını ala gör / Bahr-i tevhîde ğavs idüp tala gör / Dürr-i mercânın isteyüp bula gör / Kıymet-i lâ-ilâhe illa'llâh

199 NM, 60/1 Hakk'ı seven 'âşıkların eğlencesi tevhîd olur / 'Aşk odına yanuklarıñ eğlencesi tevhîd olur

200 NM, 60/3 İzinden ırmaz gözünü cân ile tutar sözünü / Görmege iver yüzünü eğlencesi tevhîd olur

201 NM, 60/5 Mâl ü menâlin terk ider ehl ü 'iyâlin terk ider / Hâl ile kâlin terk ider eğlencesi tevhîd olur

202 NM, 60/6 Dünyâ vü ahret perdesin ardına atar cümlesin / Kor mâsivâ eğlencesin eğlencesi tevhîd olur

203 NM, 60/2 Turmaz isim sürer dili sorar müdâm toğrı yolu / Gerçek ere diyen belî eğlencesi tevhîd olur

uyan kişinin eğlencesidir.²⁰⁴ Âşığın şeyhi olan Şeyh Ümmi Sinan onunla gönlünü eğlendirir.²⁰⁵

c) Tevhid bir nur/ışık kaynağıdır: Mumdur.²⁰⁶ Aşk erbabı *tevhid parıltısıyla Kâbe'nin sonsuz (sayıdaki) yollarını kat eder.*²⁰⁷ *Tevhid parıltısı gönülden on sekiz bin perdeyi kaldırır.*²⁰⁸

Bunlardan başka tevhid ile ilgili benzetmeler şunlardır: *Onu dost edinen tâlip, her iki cihanda mutlu olur.*²⁰⁹ *Onun sırrını duyan gayrıya bakmaz.*²¹⁰ *Onun sırrlarını bulan onun bahçesinin bülbülü olur. Onun nuru cana safâ verir.*²¹¹

*Dîdâr âşığı ve aşk derdine yâr olan, tevhid eder.*²¹² *Âşığın daima sığınılacak yeridir.*²¹³ *Âşık özünü ona vermiştir.*²¹⁴ *Âşık sadece ona ulaşmayı talep etmez tevhidde müstesna da olmak ister.*²¹⁵ *Ravza-i tevhid ile kalp cennet bahçesi olur.*²¹⁶

1) Varlık

Divanlarda vahdet düşüncesi etrafında dikkatimizi celbeden diğer bir kavram ise *varlıktır*. Şairlere göre o, vahdete giden yolda aşılması gereken bir engeldir.

- 204 NM, 60/7 Mısırî'ye uyan kişinüñ gider çürüğü işinüñ / İçindeki cân kuşnuñ eğlencesi tevhîd olur
- 205 NM, 146/4 Âyetin hadîsin sırrın anlayan / Dâ'im tevhîd ile göñlin eyleyen / Bî-çâre Mısırî'nün sözün diñleyen / İriş Elmalı'da Ümmi Sinan'a
- 206 NM, 117/2 Şem'-i tevhîdi gördüm yakmışlar / Gitdi karârum pervâne geldüm
- 207 NM, 162/2 Kâ'be-i nür-ı siyâhuñ bî-nihâyet yolları / Kat' ider erbâb-ı 'aşk bir lemha'-i tevhîd ile
- 208 NM, 162/5 Ey Niyâzî 'ârif-i billâh göñülден selb ider / On sekiz biñ perdeyi bir lem'a-i tevhîd ile
- 209 H, i. 152/7 Hem-demi olsa tâlibin tevhîd / Olırsardır iki cihânda sa'îd / İşidirsен eğer kelâm-ı müfid / Cümleñin başı bir 'inâyet imiş
- 210 H, i. 228/2 Âkil iseñ nevm-i gafletden uyan / Nâdim olur nefis ü şeytâna uyan / Gayra bakmaz sırr-ı tevhîdi duyan / Lutf u ihsân etdi ol Rabb-i Kerîm
- 211 H, i. 170/5 Hüdâyî kim bula esrâr-ı tevhîd / Olur ol bülbül-i gülzâr-ı tevhîd / Verir cânâ safâ envâr-ı tevhîd / El-Hamdü li'llâh eş-şükrü li'llâh
- 212 AN, i. 76/1 Ey 'âşık-ı dîdâr olan / Tevhîde gel tevhîde gel / Ey derd-i 'ışka yâr olan / Tevhîde gel tevhîde gel
- 213 NM, 30/4 Zevk-i küllî pâdişâhum oldurur / Bize tevhîdüñ ola dâ'im ma'âz
- 214 NM, 3/4 Tevhîde tapşur öziñi kimseye açma râzuñı / Şeyh izine tut göziñi şeyhüñ yeter bürhân saña
- 215 NM, 30/5 Bu Niyâzî bendeñi itme ğarîb / Eylegil tevhîd-i sırfda anı şâz
- 216 NM, 162/1 Kalbüñi bağ-ı cinân it ravza-i tevhîd ile / Cân dimâğın kıl mu'attar nefha-i tevhîd ile

Âşık, vücudunun zerre (kadar bile olsa) varlıkta kalmasını istemez.²¹⁷ *On-
dan geçen, hayatı bulur.*²¹⁸ Zât-ı vahdete ulaşmak için onun defteri dürül-
melidir.²¹⁹ *Vahdete ulaşmak için onun bitmesi gerekir.*²²⁰

Varlığı tavsif için *kuyu, dağ, perde, konak* kavramlarıyla teşbihler yapılmış-
tır. Tercih edilen teşbih unsurları dikkat çekicidir: Hz. Yusuf'un içine düş-
tüğü *kuyu*, Ferhat'ın canı uğruna aşkı için deldiği *dağ*, kul ile Allah arasında
varlığına ve adedinin yetmiş bin olduğuna inanılan *perde*, geçici olduğu bi-
linen, gelenin konup göçtüğü dünyaya benzetilen *konak*.

Âşık, varlık kuyusundan çıkmak için Mevlâ'ya yalvarır.²²¹ *O, demirden bir
dağdır.*²²² Âşık, varlık dağına delmiştir.²²³ *Ferhat onun hicabını kesmiştir
(delmiştir).*²²⁴, ²²⁵ Varlık, âşıklarla padişahlar padişahı (Allah) arasında bir
*perdedir.*²²⁶ Âşık o perdeden kurtulmak ister. *Sultan (Allah)'a ermek isteyen
onun perdesini yırtmalıdır.*²²⁷ *Onun perdesini yırtmak için cân ü dil hubb-ı
sivâdan pâk olmalıdır.*²²⁸

Vahdetin önündeki en büyük engel varlıktır. Vahdete talip olan ondan geç-
melidir: *Vahdet şarabı içmek için onun konağından göçülmelidir.*²²⁹ Ancak,
*Onu geçen vahdet sarayına erişir.*²³⁰

- 217 NM, 150/10 Kalmasun varlıkta Mısırî'nün vücûdi zerrece / Kurtulayum vasl-ı dil-
dâr olayum şimdengeru
- 218 H, i. 64/4 Fânî varlıktan geçip bulur hayât / Katreyi kor bahr-i ummân isteyen
- 219 H, i. 49/5 Varlık defterini dür / Benliği aradan sür / Vahdet-i zâta irtigür / Gider kıl
ü kâlimiz
- 220 NM, 26/5 Ey Niyâzi 'akıbet ol yârile / Vahdet ider varlık olur insilâh
- 221 NM, 29/7 Bu Niyâzi düşdi varlık câhına Yüsuf gibi / Al elim kurtar ki nâçâr olmi-
şam yâ Rab meded
- 222 H, i. 107/4 Görüp dostun cemâlini / Murâd edin visâlini / Gider varlık cibâlini /
Demirden kühsâr ancak
- 223 NM, 180/4 Ferhâd bu gün ben oldum varlık tağını deldüm / Şîrîn'üme varmağa
her cânibüm yol oldı
- 224 H, i. 60/3 Kasr-ı kurba irtigürüp ihsâna mazhar olmağa / 'Âşıkı varlık cibâlin kes-
dirip Ferhâd eden
- 225 NM, 47/4 Varlık cibâlin kesüp dost iline yol ider / Ferhâd'leyin gözünü yaşları
pıñar olur
- 226 H, i. 16/1 Bizi varlık hicâbından halâs et / Meded ey pâdişâhlar pâdişâhi / Kerem
kıl bâde-nüş-ı bezm-i hâs et / Meded ey pâdişâhlar pâdişâhi
- 227 H, i. 128/4 Cânın bu yolda hâk eder / Varlık hicâbın çâk eder / Kalbi sarâyın pâk
eder / Sultâna ermek isteyen
- 228 H, i. 190/2 'Âşık u sâdik yolunda hâk ola / Cân ü dil Hubb-ı sivâdan pâk ola /
Aradan varlık hicâbı çâk ola / Sen 'inâyet et meded yâ Müste'ân
- 229 H, i. 139/6 Varlık konağından göçüp / Cîs-i mecâziden geçip / Vahdet şarâbin-
dan içip / Bülbül haber vergil bize
- 230 H, i. 19/5 Geçip varlık hicâbından varan vahdet sarâyına / Erişir Kâbe kavsey'n'e
bilir sırr-ı Ev-ednâyı

Âşık, varlıktan kurtulmak için ya Hz. Peygamber'in şefaatine ya da Allah'ın lutfuna muhtaçtır.

Resûlullah şefaati kılmasa varlık âşığı yok eder.²³¹ Rab (Allah) kullarına nazar ettiğinde ondan eser kalmaz.²³² Âşık varlık azabından İlâh (Allah)'ın lutfuyla kurtulur.²³³

Bu merhaleleri geçen Âşık Mevlâ'nın varlığını idrak ettiğinde kendinden eser kalmadığını fark eder.²³⁴

Bütün bunlarla birlikte Hüdâyî'nin başka bir ifadesine göre varlığın sahibi sadece Allah'tır: *O Allah'ındır.*^{235, 236, 237, 238, 239, 240}

Sonuç

Metinler, sadece muhtevalarıyla değil, muhtevanın yanında müellifin/şairin kelime kadrosu, kullandığı benzetme unsurları, kelimeler arasında bazen direkt bazen dolaylı olarak kurduğu anlam ilişkileriyle anlaşılır. Söz konusu şiir olunca katmanlar halinde olan anlam yığınlarını anlamlandırmak için ayrıca bir çaba gerekir. Edebiyatımızda yazılan onlarca divan şerhi böyle bir çabanın meyvesidir.

Dönemin meşhur, Kadızâdelilerle sufiler arasında vuku bulan tartışmasının alt başlıklarından biri de Vahdet-i vücûd merkezinde yapılan tartışma-

231 NM, 160/7 Şefâ'at kılmasan varlık Niyâzî yoğ iderdi / Vücûdı zahmınıñ sen merhemisin yâ Resûlallâh

232 H, i. 208/3 Kullarına eyle nazar / Gitsin gönüllerden keder / Kalmaya varlıktan eser / Yâ Rabbenâ yâ Rabbenâ / Lutf u kerem ihsân senin

233 H, müf. 25 İlâhî çün halâs etdin müderrislik kazasından / Visâlin lutfepid kurtar bizi varlık azâbından

234 AN, i. 5/4 Varlık geleli senden kalmadı eser benden / Fark itmez olup kendüm bilmem neyem ey Mevlâ

235 H, i. 78/1 Sensin Evvel sensin 'Âhir / Varlık senin buyruk senin / Sensin Bâtin sensin Zâhir / Varlık senin buyruk senin

236 H, i. 95/2 Varlık senindir ser-te-ser / Sen halk edersin hayr ü şer / Yok gayrıdan nef ü zarar / Senden saña sığınırım

237 H, i. 118/1 Miftâh-ı bâb-ı Hazret insân-ı kâmil ancak / Varlık anın hakikat gayrısı zâ'il ancak

238 H, i. 133/1 Sermâye-i sa'âdet Hak'dan 'inâyet ancak / Varlık tasarruf anın gayrısı âlet ancak

239 H, i. 158/5 Şol ki etmez seni özünde taleb / Bârid âhen dögüp çeker o ta'ab / Varlık cümleten senindir heb / Sen esirge Hüdâyî'yi yâ Rab / Ey cevâd ü Kerîm olan Mevlâ / Ey Ra'ûf ü Rahîm olan Mevlâ

240 H, i. 173/7 Eyle Hüdâyî'ye nazar / Kalmaya fâniden eser / Varlık senindir ser-te-ser / Mevlâ nice şükredelim

lardır. *El-mana fi bâtinî-ş-şâir* fehvasınca şairin gerçekte ne demek istediği bilenemeyebilir; ancak dediğinden ne demek istediği hakkında bir fikir edinilebilir. Dolayısıyla Kadızâdelilerle cereyan eden tartışmanın karşı tarafında saf tutan bu şairlerin vahdet ve tevhid hakkında dedikleri bir araya getirilmiştir.

17. yüzyıl Türk tasavvuf şiirinin üç önemli temsilcisi olan Aziz Mahmud Hüdâyî, Abdulahad Nûrî ve Niyâzi-î Mısırî'nin divanlarında geçen vahdet ve tevhid kavramı incelenmeye çalışılmıştır.

Bunlarla ilgisi olduğu düşünlen insan, varlık, kalp ve mir'at kavramları da ayrıca taranmış bu kavramların vahdet ve tevhidle olan münasebetleri belirtilmiştir.

Çıkarımlarımıza göre üç divanda vahdet 146 kez, tevhid 53 kez geçmektedir.

Vahdetin; kevser, saray, gül/gülistan, şarap, kesret ve deniz kelimeleriyle birlikte kullanıldığı gözlenmiştir.

Tevhid ise boya, deniz, nur, zikir gibi kelimelerle anlam ilişkisi içinde yer almıştır. Ayrıca tevhidin sesi ve kokusu olduğu, ona kavuşmak için Allah'ın ihsanına muhtaç olduğu ve onun bir eğlence olduğu vurgulanmıştır.

Kaynakça

- Akkaya Hüseyin (2003), Abdülâhad Nûri ve Divanı, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Çavuşoğlu, Semiramis, "Kadızâdeliler" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, s.101.
- Erdoğan, Kenan (2008), Niyâzi-i Mısırî Divânı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kara, Mustafa (1977), Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, Dergah Yay., İstanbul
- Kara, Mustafa (2006), Niyazi-î Mısırî, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Kâtip Çelebi (2008), Mîzânü'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ehakk, Türkçeleştirenler: Orhan Şaik Gökyay, Süleyman Uludağ, Kabcacı Yayınları, İstanbul.
- Kılıç, Mahmut Erol, "Fusûsü'l-Hikem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul, s.230-237
- Mehmet İpşirli, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul, s. 348-349.
- Tatçı, Mustafa; Musa Yıldız (2008), Aziz Mahmûd Hüdâyî Divân-ı İllâhiyât, H Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, Necdet (2001), Osmanlı Toplumunda Tasavvuf, Sufiler, Devlet ve Ulemâ, OSAV Yay., İstanbul.